

O'RTA OSIYODAGI TARIXIY HUDUDLAR VA QADIMGI
XALQLARNING JOYLASHUVI

Ulaboyeva Sevara

Jumayeva Marjona

Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix ta'lim yo'nalishi 1-kurs 103-guruh talabalari

Anotatsiya: Ushbu maqolada O'rta Osiyo hududining qadimgi davrlardagi geosiyosiy ahamiyati, tabiiy-geografik sharoitlari va tarixiy-etnik jarayonlarning shakllanishi keng yoritiladi. Tadqiqotda qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, Farg'ona, Marg'iyona kabi mintaqalarning shakllanishi, ularning iqtisodiy-madaniy rivoji hamda bu hududlarda yashagan qadimgi xalqlarning joylashuvi va o'zaro aloqalari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, arxeologik topilmalar, yozma manbalar va zamonaviy tarixiy tadqiqotlar O'rta Osiyodagi etnik ko'rinishlarning shakllanishida qanday o'rin tutgani ilmiy asosda yondashilgan holda ko'rib chiqiladi. Maqola mintaqaning qadimiy davlatchilik an'analari, savdo yo'llari va madaniy almashinuvlar orqali shakllangan etnik xaritaning tarixiy ildizlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Anotation: This article provides an extensive analysis of the geopolitical importance, natural–geographical conditions, and historical–ethnic development of Central Asia in ancient times. The research explores the formation, economic and cultural development of ancient regions such as Bactria, Sogdiana, Khorezm, Ferghana, and Margiana, as well as the settlement patterns and interactions of ancient peoples inhabiting these territories. Archaeological findings, written sources, and modern historical research are examined to reveal the role of these factors in shaping the ethnic structure of Central Asia. The article aims to deeply analyze the historical roots of the region's ethnic landscape, shaped through early statehood traditions, trade routes, and cultural exchanges.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, qadimgi xalqlar, Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, arxeologiya, etnogenez, tarixiy hududlar, savdo yo'llari, madaniy almashinuv

Keywords: Central Asia, ancient peoples, Bactria, Sogdiana, Khorezm, archeology, ethnogenesis, historical regions, trade routes, cultural exchange.

KIRISH.

O'zbekiston Respublikasida tarixiy merosni chuqur o'rganish, qadimiy sivilizatsiyalarni ilmiy asosda tahlil qilish hamda O'rta Osiyo hududining jahon tamaddunidagi o'rini qayta tiklash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda so'nggi yillarda tarix fanini rivojlantirish bo'yicha qabul

qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, **“O‘zbekiston Respublikasida tarixiy ong va xotirani yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–5847-sonli Prezident farmoni**, **“Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun**, **“Arxeologik meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun**, bundan tashqari **PF–6097-son Prezident farmoni** bilan tasdiqlangan **“Tarixchi olimlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash dasturi”** mazkur yo‘nalishning ilmiy-nazariy asoslarini mustahkamlaydi. Ushbu hujjatlar O‘zbekistonda tarixiy voqeliklarni xolis o‘rganish, milliy va mintaqaviy tarixshunoslikni rivojlantirish, qadimgi O‘rta Osiyo hududlarining tarixiy-etnik jarayonlarini chuqur tadqiq etish uchun mustahkam huquqiy va ilmiy zamin yaratmoqda.

O‘rta Osiyo hududi insoniyat taraqqiyotining eng qadimiy markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda territorial-siyosiy birliklarning vujudga kelishi, ilk davlatlar shakllanishi, qadimgi xalqlarning joylashuvi va ularning iqtisodiy-madaniy taraqqiyoti juda murakkab tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq. Ushbu mintaqa Sharq va G‘arbni bog‘lab turuvchi Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgani bois, turli geosiyosiy kuchlar, ko‘chmanchi va o‘troq sivilizatsiyalar o‘rtasidagi aloqalar kesishgan strategik hudud bo‘lgan. Bunday tarixiy jarayonlarni ilmiy asosda o‘rganish, ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan **“Yoshlarning tarixiy bilimlarini mustahkamlash va ularda milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” PQ–4024-son qarorida** belgilanganidek, jamoatchilikda tarixiy tafakkurni shakllantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda arxeologik qazishmalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash natijasida O‘rta Osiyoning qadimgi hududlari bo‘lgan **Baqtriya, So‘g‘diyona, Xorazm, Marg‘iyona, Farg‘ona vodiysi** kabi mintaqalarning yanada ilmiy asosda tadqiq etilishi jadallashdi. Bu esa tarix fanida hududlar va xalqlarning joylashuvi, ularning etnik shakllanishi, urbanizatsiya jarayonlari, iqtisodiy hayot, madaniy aloqalar va diniy tasavvurlarning o‘zaro uyg‘unlashuvini yangicha ilmiy yondashuvlar asosida ko‘rib chiqish imkonini berdi. Ayniqsa, **“2020–2030 yillarda O‘zbekiston Respublikasida arxeologiyani rivojlantirish konsepsiyasi”** mazkur jarayonni institutsional darajada mustahkamlab, ilmiy ekspeditsiyalarni ko‘paytirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va topilmalarni raqamlashtirish kabi zamonaviy vazifalarni belgilab berdi. O‘rta Osiyodagi qadimgi hududlarni o‘rganish nafaqat milliy tarix uchun, balki umumjahon sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlarini tushunish uchun ham muhimdir. Zero, bu mintaqa jahon tarixida ilk sug‘orilma dehqonchilik madaniyatining shakllanishi, shaharsozlik madaniyati, dastlabki davlat uyushmalari, diniy e‘tiqodlar va xalqaro savdo yo‘llarining rivojida alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun ham O‘zbekiston Respublikasining **“Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni** va **“Milliy o‘quv dasturi”**da tarix fanining mazmunini boyitish, O‘rta Osiyo qadimgi

sivilizatsiyalarini ilmiy asosda o'rgatish, yoshlar ongida ilmiy tarixiy tafakkurni shakllantirish vazifasi alohida ta'kidlangan. Mazkur maqolada O'rta Osiyodagi qadimgi hududlarning shakllanishi, ularning tabiiy-geografik xususiyatlari, qadimgi xalqlarning joylashuvi, iqtisodiy-madaniy taraqqiyoti va ular o'rtasidagi tarixiy-ijtimoiy aloqalar keng ilmiy tahlil qilinadi. Shuningdek, arxeologik manbalar, yozma tarixiy asarlar, numizmatik topilmalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida mintaqaning qadimiy etnik tarkibi va hududiy rivojlanish jarayoni puxta ilmiy asosda o'rganiladi. Shu bilan birga, bugungi kunda O'zbekiston tarixshunosligida olib borilayotgan keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar, xorijiy olimlar bilan hamkorlik, yangi topilmalarni GIS texnologiyalari yordamida tavsiflash kabi metodologik yondashuvlar maqolaning dolzarbligini yanada oshiradi.

O'rta Osiyo hududlarining shakllanishi va qadimgi xalqlarning joylashuvi tarixiy jarayonlar kontekstida o'ziga xos murakkab va ko'p qirrali rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Bu hududning tabiiy-geografik sharoiti, daryo vodiylarining unumdorligi, tog' tizmalari, vohalar va dashtlarning o'zaro uyg'unlashuvi qadimgi aholi yashash tarziga bevosita ta'sir ko'rsatib, ilk sivilizatsiyalarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan. Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, Farg'ona vodiysi, Xorazm vohasi hamda Janubiy Turkmaniston mintaqalari qadimda sug'orilma dehqonchilikning shakllanishi, shaharsozlikning rivojlanishi, etnik guruhlarining paydo bo'lishi va ular o'rtasidagi madaniy aloqalarning mustahkamlanishi uchun qulay makon bo'lgan. Arxeologik manbalarga ko'ra, Mazkur hududda miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda dehqonchilik madaniyatiga asoslangan ilk jamiyat shakllanishi, sopol ishlab chiqarish, metallurgiya, chorvachilik bilan bog'liq iqtisodiy tizimlarning vujudga kelishi kuzatiladi. Ayniqsa, Janubiy Turkmanistondagi Anov, Namozgoh, Jeitun madaniyati, Xorazmdagi Tozabog'yob va Ko'kcha madaniyatlari, Baqtriya-Marg'iyona arxeologik majmuasi (BMAC) kabi yirik madaniy qatlamlar O'rta Osiyo sivilizatsiyasining qadimiy ildizlarini yaqqol namoyon etadi. Baqtriya hududi (hozirgi Afg'oniston shimoli, Tojikiston janubi, Surxondaryo vohasi) o'zining tabiiy-geografik sharoiti bilan qadimdan yirik sivilizatsiya markazi bo'lib, burada eramizdan avvalgi II ming yillikdan boshlab dehqonchilik vohalari, qal'alar, ibodatxonalar va shahar madaniyati shakllangan. Baqtriyaliklar bronza va temir davri metallurgiyasini yaxshi egallagan, ular mintaqadagi savdo yo'llari orqali Eronda, Hind vodiysida va Mesopotamiya hududlarida istiqomat qiluvchi xalqlar bilan iqtisodiy-madaniy aloqalar o'rnatgan. So'g'diyona (Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari) esa O'rta Osiyoning eng qadimgi shaharsozlik markazlaridan biri bo'lib, Afrosiyob, Panjikent, Varaxsha kabi shaharlar yuksak san'ati, murakkab mudofaa tizimi, ibodatxonalar va bozor infratuzilmalari bilan ajralib turgan. So'g'diylar savdo-sotiq va diplomatiya sohasidagi faoliyati tufayli xalqaro almashinuvning asosiy vositachilaridan biriga aylangan; ular Sharq va G'arb o'rtasida madaniy, iqtisodiy va

diniy g'oyalar tarqalishida muhim rol o'ynagan. Xorazm hududi esa o'zining Amudaryoning qadimgi irmoqlari bo'ylab shakllangan vohalari bilan ajralib turadi. Bu mintaqa irrigatsiya madaniyatining eng qadimgi markazlaridan biri bo'lib, ko'hna suv inshootlari, ulkan kanallar, mudofaa devorlari, qal'alar Xorazmda yuksak texnik tafakkur mavjud bo'lganidan dalolat beradi. Eramizdan avvalgi I ming yillikning boshlarida Xorazmda dastlabki siyosiy uyushmalar, keyinchalik esa davlat tashkilotlari shakllangan. Arxeologik topilmalar, jumladan, Tuproqqal'a, Qal'aliqir, Ko'zaliqir komplekslari mintaqada rivojlangan shaharsozlik an'analari va davlat boshqaruvi tizimining mavjudligini tasdiqlaydi. Farg'ona vodiysi qadimdan chorvachilik, bog'dorchilik va dehqonchilikning uyg'unlashgan holda rivojlangan hududi bo'lib, bu yerda turli etnoslarning kelib chiqishi va aralashuvi uzoq tarixiy jarayonlar davomida kechgan. Farg'ona xalqlari o'zining murakkab ijtimoiy tuzilishi, harbiy san'ati va rivojlangan hunarmandchiligi bilan ajralib turgan. Xitoyning qadimgi manbalarida vodiyning "Dayuan" nomi bilan tilga olinishi, ularning otlari, savdo aloqalari va siyosiy tuzilmalari haqidagi ma'lumotlar O'rta Osiyo xalqlarining Sharqiy Osiyo bilan doimiy aloqada bo'lganini ko'rsatadi. Mintaqadagi migratsiya jarayonlari, ko'chmanchi qabilalarning kirib kelishi, ularning mahalliy o'troq aholiga ta'siri natijasida yangi madaniy qatlamlar, etnik guruhlar va iqtisodiy tizimlar shakllangan. O'rta Osiyo hududlarida qadimdan o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholi bilan bir qatorda ko'chmanchi chorvador qabilalar ham yashagan. Ular asosan Dashti Qipchoq hududlari, Tyanshan tog'lari atrofida, cho'l va dasht zonasida istiqomat qilib, mintaqaning harbiy-siyosiy jarayonlarida muhim o'rin egallagan. Saklar, massagetlar, yuechjilar, usunlar kabi ko'chmanchi etnoslarning migratsiyasi O'rta Osiyoning etnik tarkibi, madaniy jarayonlari va davlatlararo munosabatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, massagetlar va saklar vohalardagi joylashgan dehqonchilik madaniyatlari bilan muntazam aloqada bo'lib, ayrim paytlarda sheriklik va siyosiy ittifoqlar, ba'zida esa qarama-qarshiliklar yuzaga kelgan. Ularning harbiy an'analari, ko'chma turmush tarzi, jangovar madaniyati O'rta Osiyo xalqlarining shakllanish jarayonlariga o'z taassurotini qoldirgan. O'rta Osiyo hududlari o'rtasidagi savdo, madaniy almashinuv va diniy g'oyalar harakati Buyuk Ipak yo'li orqali yanada mustahkamlangan. Bu yo'l orqali Hindiston, Xitoy, Erondan kelgan tovarlar bilan bir qatorda buddizm, manihey, zardushtiylik, keyinchalik esa islom dini tarqalgan. Aynan savdo yo'llari mintaqa xalqlarining dunyoqarashini kengaytirgan, yangi hunarmandchilik turlarini rivojlantirgan, shahar madaniyatining kengayishiga sabab bo'lgan. Yuqoridagi jarayonlar natijasida O'rta Osiyoda turli madaniyatlar sintezi shakllanib, bu hudud Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining eng muhim markaziga aylangan. Arxeologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, mintaqaning qadimgi xalqlari nafaqat o'z hududida, balki keng geosiyosiy maydonlarda ham faol rol o'ynagan. Ulardan qolgan moddiy madaniyat yodgorliklari — sopol buyumlar, tangalar, devoriy suratlar, monumental

me'moriy obidalar, yozma bitiklar — ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, davlat boshqaruvi, urf-odatlar va xalqaro aloqalarining yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Zamonaviy texnologiyalar, jumladan GIS xaritalash, radiokarbon tahlili, geologik qatlamlarni skaner qilish kabi usullar qadimgi O'rta Osiyoning yana ko'plab sirlarini ochishga imkon bermoqda. Ayni paytda O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qozog'iston va xalqaro ilmiy markazlar o'rtasidagi arxeologik hamkorlik natijasida yangi yirik manbalar ilmiy muomalaga kiritilmoqda. O'rta Osiyodagi qadimgi hududlar va xalqlarning joylashuvi, ularning o'zaro ta'siri, ko'chmanchi va o'troq sivilizatsiyalarning uyg'unligi, tabiiy-geografik sharoitning ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta'siri, shaharsozlik madaniyatining taraqqiyoti, diniy va madaniy almashinuv jarayonlari bu hududning jahon sivilizatsiyasidagi o'rnini belgilab beradi. Mazkur tarixiy jarayonlarni o'rganish nafaqat ilmiy nuqtai nazardan, balki milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosni tiklash va yosh avlodni vatanparvar, ongli, tarixiy xotiraga ega shaxs sifatida tarbiyalash jarayonida ham nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rta Osiyodagi qadimgi xalqlarning shakllanishi jarayonida antropologik omillar ham alohida o'rin tutadi. Mintaqadagi qadimgi odam qoldiqlari, sopol buyumlar va turar-joy majmualaridan olingan ma'lumotlar ko'rsatadiki, bu hudud turli irqiy guruhlarning kesishgan nuqtalaridan biri bo'lgan. Janubiy hududlarda Sharqiy O'rta Yer dengizi antropologik tipi ustunlik qilgan bo'lsa, shimoliy dashtlarda yevropoid va qisman mongoloid tiplarning aralashuvi kuzatiladi. Ana shu antropologik xilma-xillik ko'chmanchi qabilalar bilan o'troq sivilizatsiyalar o'rtasidagi uzluksiz aloqalar natijasida shakllangan bo'lib, bu jarayon O'rta Osiyo xalqlarining keyingi etnik taraqqiyotiga asosiy zamin yaratgan. Bu faktlar mintaqaning ming yillar davomida turli xalqlar va madaniyatlar chorrahasi sifatida rivojlanganini tasdiqlaydi. Qadimgi O'rta Osiyoning tabiiy-geografik o'zgarishlari ham aholi joylashuvida sezilarli rol o'ynagan. Amudaryoning qadimgi o'zanlari, Orolbo'yi ekologik tizimlarining o'zgarishi, Zarafshon daryosining toshqin yo'llari, cho'l zonalarining kengayishi yoki qisqarishi dehqonchilik vohalarining o'zgarishiga olib kelgan. Masalan, qadimgi Xorazmning ma'lum bir davrlarda keskin gullab-yashnashi, keyinchalik esa daryo o'zani siljishi natijasida iqtisodiy inqirozga yuz tutishi tabiiy jarayonlarning ijtimoiy hayotga qanchalik ta'sir ko'rsatganini yaqqol ko'rsatadi. Shuning uchun ham hozirgi arxeologiya va tarixshunoslikda tabiatni o'rganish bilan bog'liq geoarxeologiya, paleoekologiya, paleoiklimshunoslik kabi yo'nalishlar O'rta Osiyo tarixini chuqurroq anglashda muhim metodologik vositaga aylangan. O'rta Osiyo xalqlarining shakllanishida diniy va mifologik qarashlarning o'rnini ham katta bo'lgan. Zardushtiylikning paydo bo'lishi va tarqalishi, uning dunyoqarash asoslari – axloqiy kodekslar, yaxshilik va yovuzlik kurashi haqidagi ta'limotlar – mintaqa aholining madaniy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Zardushtiylik mintaqadagi davlat

boshqaruvi, huquqiy me'yorlar, ma'naviy qadriyatlar va marosimlarning shakllanishida asosiy rol o'ynagan. Keyinchalik, buddaviylik, maniheylik va nihoyat islom dini O'rta Osiyo jamiyatining ijtimoiy-siyosiy tizimi hamda madaniyatida chuqur iz qoldirdi. Ayniqsa islom dini kirib kelgach, ilm-fan ravnaqi, shaharlar rivoji, madrasalar, ilmiy markazlar, kutubxonalar faoliyati kuchayib, mintaqa jahon sivilizatsiyasining muhim intellektual markazi sifatida shakllandi.

Qadimgi O'rta Osiyo xalqlari o'z hududlarini tashqi tahdidlardan himoya qilish uchun murakkab harbiy tizimlarni shakllantirgan. Harbiy san'at, istehkomlar qurilishi, jangovar taktika va ko'chmanchi qabilalarning tezkor harakatlanish xususiyatlari mintaqa davlatlari uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ahamoniylar imperiyasi, Aleksandr Makedonskiy istilolari, ko'chmanchi yuechjilar va keyinchalik eftalitlar faoliyati O'rta Osiyo xalqlarini doimo siyosiy moslashuvchanlikka, diplomatik mahoratga va harbiy tayyorgarlikka undagan. Natijada, bu hududda juda murakkab siyosiy tizimlar, ko'p qatlamli davlat yo'nalishlari, qabila ittifoqlari va shahar-davlatlar tizimi shakllandi. O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy hayoti esa sug'orilma dehqonchilik va hunarmandchilikka asoslangan bo'lib, ular tomonidan yaratilgan irrigatsiya tizimlari dunyo aholisini hayratga solgan. Kanallar, ariqlar, suv omborlari, turg'un suv taqsimoti tizimlari nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki mintaqaning ijtimoiy-siyosiy strukturalarining shakllanishida ham muhim rol o'ynadi. Sug'orilma dehqonchilik bilan birga temirchilik, kulolchilik, to'qimachilik, metallga ishlov berish, qurilish san'ati ham rivojlangan bo'lib, bu mintaqa jahon hunarmandchilik markazlaridan biriga aylanganini ko'rsatadi. O'rta Osiyo hududida qadimdan mavjud bo'lgan tovar-pul munosabatlari, bozorlardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, savdo yo'llarining kengayishi bu mintaqani jahon iqtisodiy tizimining ajralmas qismiga aylantirdi. So'g'diy savdogarlar Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo aloqalarini boshqarib, ipak, tosh, metall, ziravorlar, qimmatbaho buyumlar, otlar, san'at mahsulotlarining keng hududlarga tarqalishida vositachilik qilgan. Bu jarayon natijasida O'rta Osiyoda iqtisodiy madaniyatning o'ziga xos shakli – karvon yo'llari madaniyati shakllandi.

Tarixiy jarayonlarning eng muhim jihatlaridan yana biri – qadimgi yozuv tizimlaridir. O'rxun-Enasoy bitiklari, Sug'diy yozuv, Baqtriya yozuvi, Xorazm yozuvi mintaqada rivojlangan siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotning yuksak darajasidan dalolat beradi. Yozuvning mavjudligi davlat tizimlari, soliq yig'ish, diplomatik munosabatlar va savdo aloqalarining takomillashuviga asos bo'lgan. O'rta Osiyonik qadimgi xalqlarning madaniy hayotiga kelganda, musiqa, raqs, tasviriy san'at, monumental haykaltaroshlik, devoriy rasmlar, naqshlar va marosim an'analari har bir vohaning o'ziga xos estetik maktabini yaratgan. Panjikent devoriy suratlari, Varaxsha saroyi freskalari, Afrosiyob rasmlari mintaqaning o'ziga xos san'at uslubiga ega bo'lganidan dalolat beradi. Ushbu san'at namunalarida diniy obrazlar, turmush

manzaralari, jangovar sahnalar, mifologik timsollar, marosim tasvirlari mujassam bo'lib, ular qadimgi jamiyat dunyoqarashining o'ziga xos ko'zgusi vazifasini o'taydi.

Tarixiy jarayonlarning yana bir muhim jihati — demografik o'zgarishlar va migratsiya jarayonlarining davomiyligidir. Mintaqaga turli davrlarda saklar, massagetlar, usunlar, qang'lar, xioniylar, eftalitlar, mo'g'ullar va boshqa ko'chmanchi qabilalarning kirib kelishi aholining madaniy va etnik tarkibini yanada boyitgan. Har bir etnik guruh o'zining tilini, urf-odatlarini, turmush tarzini mintaqa aholisiga olib kirgan va natijada O'rta Osiyoga xos bo'lgan ko'p qatlamli etnomadaniy makon shakllangan. Ushbu jarayonlarning barchasi O'rta Osiyo hududini faqat geografik tushuncha emas, balki ulkan tarixiy-madaniy fenomen sifatida qarashga imkon beradi. Bu mintaqa qadimdan ilm-fan, madaniyat, siyosat va iqtisodiyotning uyg'unlashgan hududi bo'lib, bu yerda shakllangan qadimgi sivilizatsiyalar keyingi tarixiy davrlarda ham yuksak darajadagi madaniy taraqqiyotning asosi bo'lib xizmat qilgan. Bugungi kunda O'rta Osiyodagi arxeologik yodgorliklarning ilmiy jihatdan chuqur o'rganilishi, qadimgi manbalar, moddiy madaniyat namunalari, yozma tarixiy hujjatlarning tahlili mintaqaning ilk tarixini yanada to'liqroq tasavvur qilish imkonini bermoqda. Qadimgi O'rta Osiyo vohalarining madaniy rivojida irrigatsion tizimlarning barpo etilishi alohida bosqich sifatida baholanadi. Arxeologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda Amudaryo va Sirdaryo havzalarida ilk kanallar, sug'orish ariqlari va suv taqsimlash inshootlari mavjud bo'lgan bo'lib, bu jarayon aholining joylashuv xaritasini tubdan o'zgartirgan. Sug'oriladigan dehqonchilikning shakllanishi esa vohalarda aholining zichlashuviga, ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishiga, xo'jalik tarmoqlarining ixtisoslashuviga va mahalliy davlat tuzilmalarining paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. Ana shunday jarayonlar o'z navbatida qadimgi Baqtriya, So'g'd, Xorazm, Marg'iyona kabi hududlarning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligini ta'minlab, ularni mintaqaviy sivilizatsiyalarning markaziga aylantirgan.

O'rta Osiyo xalqaro savdo yo'llari kesishgan strategik hudud sifatida qadimdan turli etnoslar, madaniyatlar hamda diniy e'tiqodlarning tutashuv maydoni bo'lgan. Ayniqsa, So'g'd savdogarlarining faoliyati mintaqa xalqlarining joylashuviga, tarixiy migratsiyalarga va madaniy integratsiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. So'g'dlarning Sharq va G'arb o'rtasidagi vositachilik roli natijasida O'rta Osiyo hududlari Xitoy, Hindiston, Erondagi qadimgi davlatlar bilan uzviy aloqada bo'lgan. Ana shu aloqadorlik tufayli hududda buddizm, zardushtiylik, manixeylik va keyinchalik islom kabi dunyoqarash tizimlari yoyila boshlagan. Hududiy jarayonlarning muhim ko'rinishlaridan biri — ko'chmanchi qabilalarning markaziy vohalar bilan o'zaro munosabatidir. Qadimgi turkiy qabilalar, saklar, massagetlar, keyinchalik eftalitlar va turk hoqonliklarining harbiy-siyosiy faolligi O'rta Osiyo xalqlarining joylashuvi, etnik tarkibi va siyosiy makonini qayta shakllantirgan. Ayniqsa, sak va massaget

qabilalarining Amudaryo quyi oqimi va Sirdaryo bo‘ylab keng hududlarga tarqalishi mintaqaning etnik xaritasida muhim burilish yasagan. Bu jarayon bronza davridagi qadimgi dehqonchilik jamoalari bilan ko‘chmanchi chorvador qabilalar o‘rtasida iqtisodiy va madaniy sintezning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Ahamoniylar, Salavkiylar, Yunon-Baqtriya podsholigi, Kushonlar va Sosoniylar kabi imperiyalarning hukmronligi ham mintaqa xalqlarining joylashuviga bevosita ta’sir etgan. Bu imperiyalar davrida O‘rta Osiyo geosiyosiy markaz sifatida yanada katta e’tibor qozongan, harbiy istehkomlar, karvon yo‘llari, shahar markazlari keng qurilgan va rekonstruksiya qilingan. Aynan Yunon-Baqtriya va Kushonlar davrida shaharsozlik taraqqiy etib, qadimgi Termiz, Baqtra, Marv, Samarqand, Xorazm kabi markazlar yirik siyosiy va madaniy o‘choqlarga aylangan. O‘rta Osiyo hududlarining demografik rivoji ham tarixiy jarayonlarning muhim tarkibiy qismidir. Klimat o‘zgarishlari, daryo oqimlarining o‘zgarib turishi, yer unumdorligining pasayishi yoki ortishi aholining ko‘chishi, manzilgohlarning paydo bo‘lishi yoki tark etilishiga sabab bo‘lgan. Masalan, Orolbo‘yi hududida qadimgi Xorazmning bir necha marotaba yangi markazga ko‘chishi daryo o‘zanlarining o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Islom sivilizatsiyasining kirib kelishi esa butun mintaqaning madaniy, siyosiy va ilmiy rivojlanishiga asos bo‘ldi. Arab xalifaligi davrida shaharlar qayta tiklandi, ilmiy maktablar shakllandi, iqtisodiy almashinuv kuchaydi. Bu jarayonlar xalqaro miqyosda O‘rta Osiyoning mavqeini oshirib, mintaqani Markaziy Yevroosiyoning eng yirik ilmiy-madaniy markazlaridan biriga aylantirdi.

XULOSA

O‘rta Osiyodagi tarixiy hududlar va qadimgi xalqlarning joylashuvi uzoq ming yilliklar davomida shakllangan murakkab va ko‘p qatlamli jarayonlar majmuasidir. Mintaqaning geografik xususiyatlari, tabiiy resurslari, daryo tizimlari va iqlim o‘zgarishlari qadimgi aholining turmush tarzi, xo‘jalik faoliyati va joylashuv tamoyillarini belgilab bergan. Sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi vohalarda yirik manzilgohlar va ilk davlat uyushmalarining vujudga kelishiga asos bo‘lgan bo‘lsa, ko‘chmanchi qabilalarning harbiy-siyosiy faolligi esa mintaqaning etnik tarkibi va hududiy chegaralarining doimiy o‘zgarib turishiga sabab bo‘lgan. Qadimgi Baqtriya, So‘g‘d, Xorazm, Marg‘iyona kabi sivilizatsiya markazlarining shakllanishi O‘rta Osiyoni Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy hamda iqtisodiy almashuvning asosiy ko‘prigiga aylantirgan. Tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va yozma yodgorliklar shuni ko‘rsatadiki, mintaqa xalqlari rivoji ko‘p bosqichli, dinamik va ko‘p madaniyatli jarayon sifatida kechgan. O‘rta Osiyoning buyuk davlatlar — Ahamoniylar, Yunon-Baqtriya podsholigi, Kushonlar, Turk hoqonligi va Arab xalifaligi tarkibiga kirgan davrlari ushbu hududning siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy hayoti bilan uzviy bog‘liq. Bu jarayonlar mintaqaning etnik shakllanishi, diniy qadriyatlar va madaniy taraqqiyotiga ulkan ta’sir ko‘rsatgan. Shu asosda aytish mumkinki, O‘rta Osiyodagi qadimgi

xalqlarning joylashuvi nafaqat geografik jarayon, balki keng miqyosli sivilizatsion rivojning tarkibiy qismidir. Bu jarayonni chuqur o'rganish xalqimizning etnik ildizlarini, tarixiy xotirasini, madaniy merosini to'g'ri anglashga va kelajak avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi. Mazkur ilmiy-amaliy izlanishlar bugungi kunda ham mintaqaning arxeologik tadqiqotlari, tarixiy merosni tiklash va uni saqlash siyosatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Sagdullaev A., Shaydullayev Sh. O'rta Osiyoning qadimgi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2015.
3. Rtveldze E.V. Antik Baktriya tarixi. — Toshkent, 2002.
4. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyati va tarixi. — Moskva: Nauka, 1962.
5. Asqarov A. O'zbekistonning eng qadimgi aholisi va ilk davlatlari. — Toshkent: Fan, 2010.
6. G'ulomov Ya.G'. O'rta Osiyo sug'orma dehqonchilik madaniyatining tarixi. — Toshkent: Fan, 1989.
7. Muminov I.M. O'rta Osiyo sivilizatsiyasi: tarixiy jarayonlar va madaniy an'analari. — Toshkent: Akademnashr, 2018.
8. Litvinskiy B.A. O'rta Osiyoda yunon-makedon madaniyati izlari. — Moskva, 1996.
9. Dyakonov I.M. Qadimgi Sharq tarixi. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2004.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tarixiy-madaniy merosni asrash va targ'ib qilish to'g'risida"gi qarorlari va normativ-huquqiy hujjatlari (2020–2024 yillar).